

12. *Cagniard, P. F. L.* Cornelius Sulla in the Nineties: a Reassessment / P. F. Cagniard // *Latomus*. – 1991. – Т. 50. – Fasc. 2. – P. 285-303.
13. *Dmitriev, S.* Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War / S. Dmitriev // *Historia*. – 2006. – Bd. 55. – № 3. – P. 285-297.
14. *Hatscher, C. R.* Sullas Karriere in den Neunziger Jahren: Ansätze der Forschung (1830—1992) / C. R. Hatscher // *Hermes*. – 2001. – Bd. 129. – № 2. – S. 208-224.
15. *Kallet-Marx, R.* Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C. / R. Kallet-Marx. – Berkeley, 1995.
16. *Keaveney, A.* Sulla: The Last Republican / A. Keaveney. – N.-Y., 2005.
17. *Keaveney, A.* Sulla's Cilician Command: the Evidence of Appollinaris Sidonius / A. Keaveney // *Historia*. – 1995. – Bd. 44. – № 1. – P. 29-36.
18. *Makarov, I.* L'épithète d'un commandant des archers de Chersonèse Taurique / I. Makarov // *ZPE*. – 2006. – Bd. 155. – P. 150-160.
19. *McGing, B. C.* The Foreign Policy of the Mithridates VI Eupator, King of Pontus / B. C. McGing. – Leiden, 1986.
20. *Reinach, T.* Mithridate Eupator, roi de Pont / T. Reinach. – P., 1890.
21. *Shervin-White, A. N.* Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla / A. N. Shervin-White // *CQ*. – 1977. – Vol. 27. – № 1. – P. 173-183.
22. *Shervin-White, A. N.* Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1. / A. N. Shervin-White. – L., 1984.
23. *Sidonius.* Poems and Letters: in 2 vol. / Trans. by W. B. Anderson / Appollinaris Sidonius. – L., 1963. – Vol. 1.
24. *Simonetta, B.* The Coins of the Cappadocian Kings / B. Simonetta. – Fribourg, 1977.

УДК: 94:33-054.5(38)

Економічна складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції

Вар'ян Оксана

Вар'ян Оксана. Економічна складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції. Висвітлюється вплив економічного фактору на структуру уявлень про «ідеального громадянина» у

© Вар'ян О. О., 2013

Афінах та Спарті. Ойкос та землевласність розглядаються як елементи громадянства, основа суспільно-політичної активності. Літургії аналізуються в контексті уявлень про справедливість та благо полісу. Визначено, що економічна складова входила до уявлень про «ідеального громадянина», забезпечувала розвиток його особистості.

Ключові слова: економічний фактор, громадянин, землевласність, ойкос, літургії.

Вар'ян Оксана. Экономическая составляющая концепции «идеального гражданина» в Древней Греции. Показано влияние экономического фактора на структуру представлений об «идеальном гражданине» в Афинах и Спарте. Ойкос и собственность на землю рассматриваются как элементы гражданства, основа общественно-политической активности. Литургии анализируются в контексте представлений о справедливости, благо полиса. Установлено, что экономическая составляющая входила в представления об «идеальном гражданине», обеспечивала развитие его личности.

Ключевые слова: экономический фактор, гражданин, земельная собственность, ойкос, литургии.

Varian Oksana. The economics as a component of the concept of the «ideal citizen» in Ancient Greece. In the article shows that economic factors had the impact on the structure of the concepts of «ideal citizen» in Athens and Sparta. Oikos and ownership of land are regarded as elements of citizenship, the basis of political activity. Liturgy analyzed in the context of the notion of justice, welfare policy. It is established that the economic component was part of the idea of the «ideal citizen», provided the development of his personality.

Key words: economic factor, a citizen, landed property, oikos, the liturgy.

Особливості розвитку та функціонування полісних структур у Давній Греції обумовили високий статус громадянина в системі суспільно-політичного та економічного життя. Відповідно до норм та цінностей полісу, громадянин розглядався як землевласник, воїн, активний учасник управління містом-державою. Сумлінне виконання цих видів діяльності було передумовою визнання його «хорошим» та «достойним» членом полісу. Плутарх, цитуючи Ксенофонта, відзначав, що у доброго господаря все на своїх місцях – і знаряддя для землеробства, і обладунки воїна [19, с. 652]. Оскільки

поліс був не тільки містом-державою, а й колективом громадян, то формування громадянина виступало однією з першочергових задач. Ідеальний громадянин – це не лише синтез загально визнаних персональних та громадянських якостей, а й результат впливу умов та способів формування особистості.

Політичний лад Афін, заснований на принципах рабовласницької демократії, обумовив ідеал людини з активною громадянською позицією. Так, держава, за Аристотелем, це політичне спілкування громадян, статус яких визначається через участь у законотворчій та судовій владі [3, с. 444-446]. Як представник колективу громадян, громадянин мав ставити благо полісу вище власного. За Лісієм, обов'язком кожного громадянина та справедливого судді є розуміння законів так, як це корисно державі [14, с. 171]. Соціокультурні умови визначали орієнтацію на розвиток гармонійної фізично сильної та гарної особистості, наділеної моральними чеснотами. Не менш важливим був економічний фактор, який виступав складовою громадянського статусу та елементом відповідності громадянина прийнятому ідеалу, що обумовлює актуальність його дослідження при аналізі концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції.

Метою статті є аналіз статусу громадянина в системі економічних відносин колективу громадян полісу у Давній Греції в V-IV ст. до н.е. Завданням даної статті є висвітлення впливу економічного фактору на структуру уявлень про «ідеального громадянина» у Афінах та Спарті.

Джерельну базу дослідження складають праці Аристотеля, Платона, Ксенофонта, Плутарха, судові промови Лісія та Демосфена, комедії Аристофана. Історіографія представлена працями Ю. В. Андреева, Л. Д. Бондар, В. П. Бузескула, Л. Г. Печатной. Розвиток економічних та соціальних відносин висвітлюється зарубіжними дослідниками Дж. Камерон, М. М. Остин та П. Відаль-Наке, Т. Фотопулус, Дж. Рой.

Поліс виступав гарантом прав громадян та покладав на них ряд обов'язків. Так, повноправний громадянин мав виключне право на свободу і незалежність від іншої людини, право на земельну ділянку, право носити зброю та служити в ополченні, брати участь в управлінні державою. В той же час, громадянин наділявся обов'язками політичного і економічного характеру. Він був зобов'язаний брати участь в народних зборах, берегти своє майно і працювати на земельній ділянці, допомагати полісу та захищати його зі зброєю в руках [8, с. 418-419].

Для афінян власність та земля були ідентифікуючими ознаками громадянина та показником його чеснот. Володіння будинком і землею забезпечувало майновий статус та основу спадку громадянина [20, с. 106.]. Традиційно висока роль належала землеробству. Значення його

для греків архаїчного періоду висвітлено Гесіодом. Виказуючи повагу до праці, він писав, що людина, яка вчасно засіє землю та облаштує будинок, буде жити в достатку, а це приведе до чеснот і поваги [7, с. 52, 61]. За рівнем престижності землеробство було скоріше почесною справою, ніж способом збагачення. Зв'язок землеробської діяльності з визнанням громадянина «хорошим» і «прекрасним» аналізує Ксенофонт. Називаючи землеробство заняттям корисним, пристойним, приємним богам та людям, а отже, благородним, Ксенофонт відзначав, що воно робить людей хоробрими, найкращими громадянами, які найсильніше люблять вітчизну [13, с. 238-239]. Юнаки з киркою для обробки землі зображувались, поряд з атлетами, й на вазових сюжетах, що є підставою вважати землеробство елементом системи цінностей, на яких виховувались громадяни [23].

У одній з промов Лісія відзначалось, що більшість солдат, повернувшись з походу, займались господарством [14, с. 173]. Повагу співгромадян заслуговував той, хто гарно управляв домогосподарством та, отримуючи прибутки, виконував повинності. Домогосподарство, або ойкос, було основою грецької економіки та відображенням соціальних відносин полісу [21, с. 112-114; 25, с. 1-3]. На нього покладався тягар виконання громадянином літургій. Так, у промові Лісія проти конфіскації майна Аристофана, наводиться свідчення про сплату трієрархії трьома громадянами з одного дому, ойкосу [14, с. 195]. Економічні відносини були тісно пов'язані з політичними, етичними та ціннісними. На економічну поведінку греків значний вплив справили ментальні звички щодо поділу сфер діяльності за рівнем достойності для громадянина [22, с. 11-12].

Для античного полісу характерна чітка соціальна стратифікація та майнова диференціація. Проведена Солоном сісахфія не лише звільнила громадян від боргів, а й, закріпивши за ними оброблювану землю, за рахунок зняття боргових каменів, заклала основу для прямої демократії та ісономії [24]. Прибуток з землі став критерієм поділу на стани, відкрив шлях до державних посад та участі у війську. В залежності від оцінки майна, Солон поділив громадян на чотири класи: пентакосіомедіми, які отримували прибуток з землі 500 мір, вершники – отримували прибуток 300 мір (або могли утримувати коня), зевгіти – мали 200 мір прибутку, інші громадяни були віднесені до класу фетів [6, 55-58].

Відповідно до майнового класу громадяни отримували доступ до державних посад та війська. Пентакосіомедіми могли обіймати будь-які державні посади, вершники і зевгіти – посади дев'яти архонтів, казначеїв, полетів, одинадцяти і колакретів. Фети мали право брати участь у народних зборах та бути суддями. Належність до роду

військ виходила з можливості придбання необхідних обладунків. Відповідно, пентакосіомедіми та вершники служили у кінноті, зевгіти – у важко озброєній піхоті, фети складали загони легкоозброєної піхоти та корабельні команди [2, с. 272-274]. Таким чином зберігався принцип доступу до вищих посад громадян благородного походження [14, с. 193]. Завдяки виконанню військових та фіскальних повинностей на користь полісу, які вважались також проявом моральних чеснот – справедливості, поміркованості, піклування про суспільне благо, заможні громадяни могли претендувати на визнання їх «кращими» та «прекрасними».

Участь всіх громадян у політичному житті забезпечувалась фінансово. Периклом була введена оплата для присяжних, членів ради, війська і флоту. Присяжні отримували 2 оболі в день, члени ради – 5 оболів в день, а притани ще додатково 1 обол на продовольство, гопліт та матрос отримували по 1 драхмі в день. Грошова винагорода надавалась й архонтам – 4 оболі в день на продовольство, в т.ч. на утримання флейтиста та глшатая [6, с. 159-160]. Клісфен збільшив оплату присяжних до 3 оболів, якою вона зберігалась і в IV ст. до н.е. Плата за відвідування народних зборів в 1 обол, була введена Агіррієм, за Геракліта Клазоменського вона склала 2 оболі, потім Агіррій підняв її до 3 оболів [2, с. 310-311]. Введення подібної компенсації надавало можливість незаможним громадянам відірватись від виробничої діяльності та присвятити вільний час участі в управлінні полісом. Прийняття рішень народними зборами, представники яких переважно були некомпетентні у питаннях, які розглядались, а діяли під впливом красномовства політиків та ораторів, знайшло гостру критику у комедіях Аристофана [4, с. 83-84, 137-140].

Формування особистості у Афінах пов'язувалось також з театром. Відвідування театру було обов'язком громадянина та проявом агональної культури. Про високе значення театру свідчить наявність започаткованого Периклом теорикону, або, видовищних грошей – 2 оболі в день на громадянина, які надавались в свято Діонісій та інші святкові дні, щоб простий демот отримав можливість відвідати театр [6, с. 159]. Так, наприкінці IV ст. до н.е., коли відбувалась криза полісної моралі, Демосфен, аналізуючи у судовій промові розподіл коштів, відзначав необхідність справедливого співвіднесення виконуваних обов'язків та плати за них, а також важливість збереження видовищних коштів [10, с. 160-162].

Розвиток культури власних громадян був важливим напрямком діяльності Афін. Багатоочленні свята, ігри, змагання забезпечувались, в тому числі, за рахунок заможних громадян, які мали сплачувати внески та виконувати численні державні повинності, літургії [12, с. 19-21].

Однак бути багатим, ще не означало бути «достойним» громадянином. Суспільна думка визнавала хорошим громадянина, наділеного моральними чеснотами, справедливого, мужнього та хороброго у захисті інтересів полісу, благородного за походженням та способом думки [14, с. 60; 16, с. 89-92].

На громадян покладался обов'язок виконання численних ординарних та екстраординарних літургій – хорегія, трієрархія, гімнасіархія, гестіас, архітеорія, аррефорія, регата та ін. До найбільш значимих відносились хорегія та трієрархія. Хорегія – постановка хору для державного свята на власні кошти, була головною ординарною літургією. Трієрархія відносилась до екстраординарних літургій, але важливість її виходила зі статусу Афін, як морського полісу [5, с. 15, 118]. Трієрарх, який першим надавав оснащений корабель, нагороджувався вінком. Оскільки виконання літургій розцінювалось як служба державі, трієрах мав прагнути до покращення справ полісу власним коштом [9, с. 171-174].

Наявність літургій відповідала поняттям афінян про справедливість та поміркованість. Перерозподіл прибутків за рахунок покладання на заможні верстви населення витрат на суспільні потреби, створював вигляд економічної демократії та рівності. Саме тому, під час судових промов оратори апелювали до суми витрат громадянина на користь держави. З того, скільки коштів витрачалось на літургії, наскільки справно та як часто вони виконувались, оратори виводили рівень піклування громадянина про благо полісу. Так, до заслуг громадянина відносилось те, що він сім разів був трієрархом, під час служби в кавалерії купив коней, які виграли приз на Істмійських та Німейських іграх, за що місто було проголошено переможцем [14, с. 200-208]. Поміркованість вважалась необхідною рисою хорошого громадянина та державного діяча. Викладаючи біографію Перикла, Плутарх наголошував, що він дуже заощадливо управляв своїм домогосподарством, внаслідок чого його багатство часто слугувало високим цілям допомоги співгромадянам [20, с. 209].

Суспільна думка засуджувала нераціональне використання власності та спадку. Статок громадянина, в тому числі прибуток з землі та наявність плати за участь в багатьох магістратурах, створювали умови для дозвілля, яким «достойні» громадяни мали користуватись для вдосконалення чеснот та саморозвитку [12, с. 22-23].

Обов'язкове навчання хлопчиків, яке передувало набуттю громадянського статусу, закінчувалось ефебією. Однак, суспільна думка заохочувала подальший розвиток громадянина шляхом слухання курсів політичних діячів, софістів, які мали неабияку практичну необхідність для зацікавлених у політичній кар'єрі. Лісій відзначав, що

по поверненню з військових походів громадяни часто продовжували освіту, або повертались до державних справ [14, с. 65]. Окрему науку складало красномовство, яке використовувалось для переконання під час судових тяжб, народних зборів у Афінах, що викликало палку критику Аристофана [4, с. 150-152]. Однак, для слухання таких курсів необхідно було мати певні фінанси, оскільки, в більшості своїй, вони були платними. Також потрібен був вільний час, а ремісники та землероби не мали його в достатній кількості, бо потребували у праці для забезпечення свого існування.

У Спарті земельна власність також була елементом громадянського статусу. В архаїчний період кожен спартиат мав отриману від держави земельну ділянку та ілотів, які обробляли її. Спартиатам заборонялось займатись ремеслами, будь-якими видами професійної діяльності, окрім військової підготовки та участі у війнах. У Спарті, на відміну від Афін, бездіяльність не засуджувалась суспільною думкою [17, с. 439; 18, с. 486]. Власність та земля забезпечували спартиатам належність до корпорації повноправних громадян, які вважались рівними серед рівних. В систему цінностей, на яких базувались уявлення про «ідеального громадянина», вони фактично не входили.

Ідеал єдності колективу громадян забезпечувався спартиатами через суспільне виховання хлопчиків та подальше їх перебування у сіссітиях. Сіссітії виконували важливу соціальну функцію та здобули назву «шкіл здорового глузду», в яких обговорювали державні справи, передавали досвід та розважались. Сіссітії були своєрідними закритими клубами, які формувались відповідно до рівня заможності та впливовості у державі, доступ до них обмежувався голосуванням членів сіссітії [1, с. 109-113, 150]. Кожен спартиат щомісячно мав приносити до сіссітії медимн ячмінного борошна, вісім хоїв вина, п'ять мін сиру, дві з половиною міни смокв, незначну частину грошей для купівлі м'яса та риби [20, с. 61]. Аристотель відзначав, що участь у сіссітії для незаможних спартиатів була проблематичною. Проте, за цим критерієм визначалось громадянство, адже той, хто не спроможний здійснювати внески, не користується правами громадянина [3, с. 433]. На думку Л. Г. Печатної, внаслідок ряду факторів, в т.ч. прийняття ретри Епідатея, яка дозволяла громадянам заповідати свій будинок та землю будь-кому, наприкінці V – у IV ст. до н.е. значно прискорився процес скорочення громадян через зосередження земельних наділів в руках небагатих та перетворення збіднілих на натовп [15, с. 413-433].

Різне ставлення до землі та господарської діяльності у Афінах та Спарті стало наслідком природних умов. Лаконія та Мессенія були найбільш плодючими областями Греції, тому землеробство тривалий час забезпечувало економічні переваги Спарти, а праця ілотів звільняла

спартиатів від продуктивної діяльності. [11, с. 5-6]. Афіни, де родючої землі було недостатньо, заохочували громадян займатись ремеслами та засуджували бездіяльне життя [20, с. 118]. Так, Солоном було запроваджено закон, за яким з сина знімалось зобов'язання утримувати батька, якщо той не вивчив його ремеслу [20, с. 118]. На відміну від Спарти, де землеробство і господарська діяльність повноправними громадянами зневажались, в Афінах «ідеальний громадянин» мав самостійно вести господарство та примножувати статки.

Отже, економічний фактор у Давній Греції виступав складовою громадянського статусу та був включений в структуру уявлень про «ідеального громадянина». Земельна власність та прибутки з ойкосу створювали умови для включення у суспільно-політичне життя та були безпосередньою ознакою «достойних» громадян. Звільнення від виробничої діяльності всіх громадян у Спарті та найбільш заможних у Афінах, завдяки використанню праці рабів, створювало час для дозвілля. Дозвілля відкривало можливості для власного розвитку. В Спарті – це постійні військові тренування, участь у сіссітиях, виховання громадян на ідеалах єдності та військового духу. В Афінах така свобода забезпечувала участь у громадському житті, виконання посадових обов'язків в магістратурах та гармонійний розвиток особистості: проходження всіх етапів освіти, слухання курсів філософів та політичних діячів. Втіленням ідеалів справедливості, піклування про громадянський колектив стали літургії, як важливий соціально-економічний інститут у Афінах.

Література

1. Андреев, Ю. В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит) / Ю. В. Андреев. – СПб., 2004.
2. Аристотель. Афинская полиция // Политика. Афинская полиция / Аристотель. – М., 1997. – С. 271-343.
3. Аристотель. Политика / Сочинения: в 4-х т. / Аристотель. – М., 1983. – С. 375-644.
4. Аристофан. Комедии. Фрагменты / Аристофан. – М., 2008.
5. Бондарь, Л. Д. Афинские литургии V-IV вв. до н.э. – СПб., 2009.
6. Бузескул, В. П. История афинской демократии. – СПб., 2003.
7. Гесиод. Труды и дни / Гесиод // Полное собрание текстов. – М., 2001.
8. Гиро, П. Частная и общественная жизнь греков / П. Гиро. – М., 1994.
9. Демосфен. Речи: в 3-х т. / Демосфен. – Т. 2. – М., 1994.
10. Демосфен. Речи: в 3-х т. / Демосфен. – Т. 3. – М., 1996.

11. *Зайков, А. В.* К вопросу о специфике спартанской экономики // Из истории античного общества. – Н. Новгород, 1991. – С. 5-14.
12. *Коптев, А. В.* Античное гражданское общество / А. В. Коптев // Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации. Сборник статей. – Вологда, 1997. С. 11-30.
13. *Ксенофонт.* Домострой // Воспоминания о Сократе / Ксенофонт. – М., 1993. – С. 197-262.
14. *Лисий.* Речи / Лисий. – М., 1994.
15. *Печатнова, Л. Г.* История Спарты (период архаики и классики) / Л. Г. Печатнова. – СПб., 2001.
16. *Платон.* Законы // Собрание сочинений в 4-х томах / Платон. – М., 1994. – Т. 4. – С. 71-437.
17. *Плутарх.* Изречения спартанцев / Плутарх // Моралии: Сочинения. – М., Харьков, 1999. – С. 422-480.
18. *Плутарх.* Древние обычаи спартанцев / Плутарх // Моралии: Сочинения. – М., Харьков, 1999. – С. 481-487.
19. *Плутарх.* О любопытстве / Плутарх // Моралии: Сочинения. – М., Харьков, 1999. – С. 651-664.
20. *Плутарх.* Сравнительные жизнеописания : в 3-х т. / Плутарх. – Т. 1. – М., 1961.
21. *Cameron, G.* Oikos and Economy: The Greek Legacy in Economic Thought. – 2008. – p. 112-133.
22. *Austin, M. M., Vidal-Naquet, P.* Economic and social history of Ancient Greece: an introduction / M. M. Austin, P. Vidal-Naquet. – London, 1986.
23. *Суп.* Museum of Fine Arts, Boston 28.48. [Электронный ресурс] / Perseus Digital Library. – Режим доступа : <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact/Browser?object=Vase&field=Collection&value=Museum+of+Fine+Arts%2C+Boston&page=180e>. Доступ: 24.05.2013 г.
24. *Fotopoulos, T.* Direct and economic democracy in ancient Athens and its significance today [Электронный ресурс] / Takis Fotopoulos. – Режим доступа : http://www.democracynature.org/vol1/fotopoulos_athens.htm. Доступ – 25.05.2013 г.
25. *Roy, J.* Polis and Oikos in Classical Athens / J. Roy // Greece and Rome. – Vol. 46. – № 1. – 1999. – pp. 1-18.

УДК 904: 711.4(477.41-2) «638.3»

Трахтемировское городище как один из возможных предшественников Переяславля Русского

Кириченко Максим

Кириченко Максим. Трахтемировское городище как один из возможных предшественников Переяславля Русского. Проведен анализ имеющихся сведений о характеристиках и истории развития Трахтемировского городища, которое по мнению Б. А. Рыбакова являлось прототипом будущего Переяславля Русского. Выявлено, что это городище являлось самым развитым среди своих современников и могло играть роль политического и религиозного центра на ранних этапах скифского периода.

Ключевые слова: Переяславль, Трахтемировское городище, Среднее Поднепровье, скифский период.

Кириченко Максим. Трахтемирівське городище як один з можливих попередників Переяславля Руського. Проведено аналіз наявних відомостей про характеристики та історію розвитку Трахтемирівського городища, яке на думку Б. А. Рыбакова було прототипом майбутнього Переяславля Руського. Виявлено, що це городище було найрозвиненішим серед своїх сучасників і могло грати роль політичного і релігійного центру на ранніх етапах скіфського періоду.

Ключові слова: Переяславль, Трахтемирівське городище, Середнє Подніпров'я, скіфський період.

Kiritchenko Maxim. Trakhtemyriv ancient settlement as one of the possible forerunner of Ancient Russ's Pereyaslavl. The analysis of the available information about the characteristics and history of Trakhtemyriv ancient settlement, which in the opinion of Rybakov was the prototype of the future Pereyaslavl. It was revealed that this settlement is the most developed among his contemporaries and could play the role of the political and religious center in the early stages of the Scythian period.

Key words: Pereyaslavl, Trakhtemyriv ancient settlement, Middle Dnieper, Scythians.

Переяславль Русский играл в Древней Руси значимую роль религиозного центра, в котором концентрировалось высшее духовенство. Каждый претендент на власть в Киеве в первую очередь считал необходимым заручиться поддержкой Переяславля. В то же время, города-тезки – Переяславли Рязанский и Залесский –